

УДК 808.3.80083801.559.1

О. О. Сікорська

ПОТЕНЦІЙНІСТЬ ЯК СУБПОЛЕ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ МОДАЛЬНОСТІ

Функціонально-семантичне поле модальності, що належить до числа досить важливих мовних категорій, на жаль, ще далеке від остаточного опису і пояснення. Воно являє собою обширне явище, угруповання кількох полів. У статті йдеться про субполе потенційності, як найбільш складне і характеристичне для поля модальності.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле, модальність, потенційність.

Functional-semantic field of modality that belongs to the number of enough important linguistic categories, unfortunately, is distant yet from final description and explanation. It is of the vast phenomenon, groupment of a few fields. The article deals with the description of the subfield of potentiality as the most complex and characteristic for the field of modality.

Key-words: functional-semantic field, modality, potentiality.

Торкаючись історії вивчення модальності, можна сказати, що у роботах з граматики, увагу, в основному, зосереджують тільки на граматичній категорії способу дієслова. В українському мово-

знавстві єдиної думки щодо визначення назв способів не було. Виділяли дійсний, можливий, вольовий способи дієслова. І хоча форми дієслова розглядалися як форми слова, все ж значення цих форм приписувалися реченню в цілому. Підґрунтям для виділення функції потенційності було визначення можливого і наказового (вольового) способів. Однак, окремо як функцію потенційності її не виділяли.

Вперше потенційний спосіб був визначений О. О. Шахматовим: “мовець встановлює, що зв’язок суб’єкта з предикатом здійснився, незважаючи на те, що він міг і не здійснитися”. До потенційного способу він відніс також висловлення з запереченням типу: “не скажу, не згадаю” [31: 486]. Але зазначив, що вживається такий спосіб переважно в народному мовленні. Згодом О. М. Пешковський напише, що спосіб виражає лише одне відношення — відношення мовця до того зв’язку, який він встановлює за допомогою форм узгодження дієслова між даною ознакою і даним предметом, тобто “відношення до відношення” [22: 87]. Цей зв’язок визначається так: чи ми сприймаємо висловлювання як реально існуюче, чи таке, що могло б існувати за певних умов, чи відзначаємо, що воно для нас є бажаним, потрібним [20: 13]. Тобто в категорії “непрямих способів” виражається можливість, необхідність, бажаність.

На сучасному етапі концептуальним змістом модальності в системі способів є опозиція реальність/ірреальність дії. Тобто семантична суть категорії способу полягає у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям. Обсяг опозиції реальність/ірреальність у кожного автора індивідуальний, але погляди в більшості випадків збігаються. І. В. Вихованець визнає реальність/ірреальність центральним значенням у категорії модальності [8: 338]. Можна сказати, що за допомогою категорії модальності мовець “вміщує” описувану подію в один із світів: реальний — доступний нашому сприйняттю, беззастережно відповідний дійсності й ірреальний — мислимий, той, що є конструктором його уявлення, тобто є можливим, бажаним, потрібним, очікуваним [30: 200; 14: 199; 23: 279; 21: 26; 25: 384]. Таким чином, зміст речення може відповідати реальній дійсності, але може їй не відповідати. А. С. Дуброва, наприклад, розуміє під модальністю

нереальності, яка інтерпретується мовцем, як таке, що не має і не може мати місця [13: 121].

На думку І. П. Арполенка, В. О. Горпинича, А. П. Грищенка ірреальне модальне відношення повинно або може відбутися за наявності певних умов [1: 14; 10: 214; 12: 110]. Згідно з визначенням Л. О. Кадомцевої модальність як синтаксична категорія є сукупністю реальних, реально-ірреальних, ірреальних модальних значень [19: 122].

На основі кваліфікації події як ірреальної утворюється велике коло модальних значень, таких як можливість, необхідність, бажаність, повинність, зміст яких складається у вказівці на поворот дії від ірреальності до реальності — тобто на здійснення дії. Хоча іноді значення можливості, необхідності й гіпотетичності відносять або до реальних, або до нереальних значень. Г. А. Золотова взагалі виносить ці значення за рамки реальності/ірреальності. Є. О. Зверєва розглядає реальну модальність при наявності відповідності (з т. з. мовця) змісту висловлення дійсності, а всі інші модальні значення пропонує розташовувати за шкалою спадання ступеня відповідності модального значення реальності до протилежного полюса — ірреальності, тобто до повної невідповідності дійсності [17: 18].

Більшість українських мовознавців сходяться на думці, що категорія способу являє собою систему граматичних дієслівних форм, які виражають відношення дії до дійсності і виступає ядром більш широкої функціонально-семантичної категорії модальності.

Зміст категорії способу становлять ірреальні дії, зв'язок з дійсністю яких встановлює мовець. З цього приводу К. П. Горденська зауважує, що категорія способу оформляє відношення між мовцем і потенційними діями, станами та процесами, яке конкретизується, з одного боку, як визначення мовцем умов для здійснення потенційних дій, станів та процесів, а з другого, як спонукання мовцем когось виконати потенційну, бажану для нього дію або набутти потрібного стану чи здійснити бажаний процес [9: 42].

Функціонально-семантичний аспект способових форм свідчить про те, що нереальність дії розкладається на два протиставлених компоненти: можливість і необхідність реалізації дії [16: 244].

Деякі автори, як М. К. Сабанєєва, вважають, що критерій реальності/іреальності дії не є вичерпним для категорії способу [26: 54]. Свою думку вона аргументує тим, що звичайно дійсному способу протиставляється не менше двох способів, як, наприклад, умовний і наказовий. А якщо б зміст дійсного способу протиставлявся тільки нереальності дії, то було б достатньо одного непрямого способу. Наявність декількох непрямих способів свідчить про те, що їх зміст не зводиться до однієї лише нереальності. Б. В. Хричиков у праці “Категорія модальності, її обсяг і засоби вираження в сучасній російській мові” стверджує, що відношення змісту висловлення до дійсності в плані реальності-нереальності не відображає суті категорії модальності, звужує її, зближує з логічною [29: 35].

Оскільки модальність виражає стосунок реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й іреальності, то категорія модальності охоплює три грами: граму реальності, граму іреальності й граму потенційності [4: 18; 9:39-40]. Грама потенційності поєднує семи гаданої з погляду мовця майбутньої реальності явища, але фактично його іреальності [21: 26]. Футуральний спектр тут є перехідною площиною реальності/іреальності. У ньому спостерігається нейтралізація власне часової семантики й активізація значення іреальності [15: 27].

Розглянувши наведені точки зору можна зробити висновок, що в модальних значеннях відображаються не тільки опозиція реальність / іреальність, але й динаміка зв'язку між реальністю та іреальністю. Саме ці зв'язки відображаються в понятті потенційності, яка включає в себе модальні значення можливості, необхідності й гіпотетичності.

“Акт” і “потенція” (в перекладі дійсність і можливість) були найважливішими поняттями філософії Аристотеля. Згідно з його вченням “потенція є здатністю речі бути не тим, чим вона є насправді в категорії 1) субстанції; 2) якості; 3) кількості; 4) місця, тобто здатність здійснювати відповідно “рух” чи “процес” а) виникнення-знищення; б) якісну зміну; в) зростання-спадання; г) просторове переміщення” [28: 19]. Тобто становлення буття є ніщо інше, як перехід потенційного в актуальне.

Характеризуючи поняття потенційності з лінгвістичної точки

зору, доцільно говорити не тільки про “річ”, тобто предмет в самому широкому смислі, але й про ситуацію в цілому.

Таким чином, потенційність трактується нами, як здатність речі/і ситуації в цілому “бути не тим, чим вона є, тобто здатність до зміни з точки зору субстанції, якості, кількості й місця” [6: 75].

У тлумачному словнику української мови “потенційний... той, який існує в потенції і може виявитися або бути використаний за певних умов; прихований, але готовий з’явитися [7: 923]”. Поширеною є думка про те, що потенційність, яка виражається у граматичних значеннях форм умовного і наказового способу є різновидом ірреальної модальності речення. Однак потенційність не збігається з ірреальністю, оскільки виявляється у відношенні між дією і її суб’єктом, а не у відношенні змісту висловлення до дійсності. Потенційні (ідеально можливі) модальні значення вказують на гіпотетичність прояву речей, явищ об’єктивної дійсності; ця гіпотетичність якоюсь мірою входить до ірреального плану суджень. У такому разі власне реальності протистоїть тільки ірреальність, але між ними можна визначити проміжні модальні значення потенційності [19: 120-121]. Відповідно до цього модальність розуміється як різновид потенційної зумовленості дії, що відрізняється від звичайної причинно-наслідкової зумовленості тим, що зумовлена дія тут є нереалізованою [27: 4].

Специфіка ознаки потенційності визначається у протиставленні ознакам реальності/ірреальності. Започаткування О. В. Бондарком теорії ФСП і виділення окремого субполя потенційності дало змогу поглянути на потенційність як спосіб зображення постійно можливого... через одиничне; тобто із множини постійно можливих фактів вибирається один [5: 23]. Важливим у розумінні поняття потенційності є теорія “можливих світів”, яка використовується у логіці і розрізняє об’єкти реального світу і об’єкти можливого світу. Дійсний світ належить множині “випадків” (“можливих світів”). Як зазначає О. В. Бондарко у співвідношенні дійсного світу і можливих світів чітко виявляється, з одного боку, зв’язок можливих світів з поняттям реальності (коли мова йде про об’єкти, відмінні від дійсних, і про об’єкти, які не існують, але могли б існувати), а з іншого — зв’язок можливих світів з поняттям реальності (дійсності), коли йдеться про об’єкти дійсного світу, що мають

інші властивості (ті, які “могли б бути іншими, чим вони є”). Отже, можна припустити, що поняття потенційності (в плані лінгвістичного аналізу модальної семантики) охоплює деяку множину можливих світів, що відповідає модальним значенням можливості, необхідності, оптативності, наказовості, а також гіпотетичності [6: 76-77].

Значення можливості і необхідності (що мають свою множину “випадків”) відносяться до такого типу модальних відношень, що відображає оцінку зв’язку між об’єктом і його ознакою, які виступають в процесі оцінки як предикатні предмети, з точки зору існування цього зв’язку. Цей тип модальності Є. І. Беляєва і Є. Я. Рудник називають предметною модальністю [2: 32; 24: 1]. Предметна (або потенційна) модальність відображає певний стан предмета (яким може бути особа і не особа), що знаходиться у відношенні до іншої дії або стану: можливість, необхідність, бажаність.

Можливість і необхідність позначаються у внутрішньо-синтаксичних модальних відношеннях між предикативною ознакою і суб’єктом-носієм ознаки, які виділяються на фоні зовнішньо-синтаксичного (основного) модального значення речення — значення реальності/ірреальності [18: 142-145, 151]. На думку М. Грєпла, можливість і необхідність є волюнтативною модальністю, яка найчастіше визначається як відношення виробника дії до її реалізації. При цьому істотним є те, що необхідність і можливість створити яку-небудь дію виходить від самого діяча [11: 286]. Тобто потенційна дія внутрішньо приймається або відкидається діячем.

Таким чином, категорія потенційності виявляється в тому, що процеси, які описуються позначають не окремо співвіднесені з часовою віссю події, а відображають потенційно можливі факти, які служать для якісної характеристики предметів і явищ.

Можливість і необхідність характерні для тих речень, у яких виявляється синтаксичний суб’єкт і властива йому процесуальна ознака. Зони можливості і необхідності розглядаються як такі, що відносяться до того типу модальності, що відображає оцінку мовцем способу існування зв’язку між предикатними предметами, тобто суб’єктом і його ознакою. Основою ситуацій можливості і необхідності є семантика потенційності [13: 123].

Як було вже зазначено, потенційність є динамікою переходу

від ірреальності до реальності, тобто до здійснення дії. Отже, потенційні ситуації можливості і необхідності слід розглядати як оцінні ситуації (ситуації модальної оцінки), в яких є суб'єкт, об'єкт, підстава і засоби оцінки.

1. Арполенко Г. А. Інфінітивні речення // Арполенко Г. А., Забєліна Н. О. Структурно семантична будова речення в сучасній українській мові. — К., 1982. — С. 5-65.
2. Беляева Е. И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках. — Воронеж, 1985. — 180с.
3. Беляева Е. И., Цейтлин С. Н. Анализ модальных полей: Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности / // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. — Л., 1990. — С. 123-158.
4. Бондар О. І. Темпорально-модальні категоріальні ситуації в українській мові // Записки з українського мовознавства. — 1999. — Вип. 8. — С. 16-20.
5. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. — Л., 1971. — 239 с.
6. Бондарко А. В. Модальность // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. — Л., 1990. — С. 59-122.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К.:Ірпінь, 2002. — 1440с.
8. Вихованець І. Р. Модальність // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 338-339.
9. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. — 1997. — №1. — С. 39-42.
10. Горпинич В. О. Українська морфологія. — Дніпропетровськ. — ДДУ. — 2000. — 389с.
11. Грєпл М. О. О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии. — 1978. — С. 277-301.
12. Грищенко А. П. Морфологія: Дієслово // Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К., 1982. — С. 32-133.
13. Дуброва А. С. Системные связи разноуровневных средств выражения модальности нереальности в современном английском языке // Системные характеристики лингвистических единиц разных уровней. — Куйбышев, 1985. — С. 119-131.
14. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К., 1984. — 255с.
15. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): Автореф. дис... док. філол. наук. — К., 1992. — 38с.
16. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. — К., 1996. — 435с.
17. Зверева Е. А. Научная речь и модальность. — Л.: Наука, 1983. — 158с.
18. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М., 1973. — 351с.

19. *Кадомцева Л. О.* Синтаксична модальність речення // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис (за загальною ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда). — К.: Наукова думка, 1972. — Т. 3. — С. 119-137.
20. *Медушевський А. П.* Курс сучасної української мови: Синтаксис простого речення. — К., 1959. — Вип. 6. — 114с.
21. *Мірченко М. В.* Синтаксичні категорії речення: Автореф. дис.... докт. філол. наук. — К., 2002. — 36с.
22. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956. — 511с.
23. *Плющ М. Я.* Морфологія // Сучасна українська літературна мова. — К., 2000. — С. 198-311.
24. *Рудник Э. Я.* Модальные глаголы и предикативы как имена модальных отношений: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Воронеж, 1977. — 20с.
25. *Русанівський В. М.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова: Морфологія (за загальною ред. ак. АН УРСР І. К. Білодіда). — К.: Наукова думка, 1969. — Т. 2. — С. 384-399.
26. *Сабанеева М. К.* О содержании понятия “модальности” // Проблемы синтаксиса простого предложения. — Л., 1980. — С. 52-61.
27. *Сильницкая Г. В.* Система значений модальных глаголов в современном английском языке: Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Л., 1977. — 18с.
28. *Философский энциклопедический словарь.* — М., 1989. — 815с.
29. *Хрычиков Б. В.* Категория модальности, ее объем и средства выражения в современном русском языке: Автореф. дисс...док. філол. наук. — Днепропетровск, 1990. — 36с.
30. *Чемерисов М. Т.* Синтаксис // Волох О. Т, Чемерисов М. Т, Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. — К., 1989. — С. 188-322.
31. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. — Л., 1941. — 620 с.